

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Η ανωνυμία μιας «επώνυμης» γυναίκας στην Κύπρο του 18ου αιώνα

Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.509](https://doi.org/10.12681/dchae.509)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. Μ. (2011). Η ανωνυμία μιας «επώνυμης» γυναίκας στην Κύπρο του 18ου αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 511–516. <https://doi.org/10.12681/dchae.509>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ανωνυμία μιας «επώνυμης» γυναίκας στην Κύπρο
του 18ου αιώνα

Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 511-516

ΑΘΗΝΑ 2006

Η ΑΝΩΝΥΜΙΑ ΜΙΑΣ «ΕΠΩΝΥΜΗΣ» ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Οι γνώσεις μας για τον δραγομένο της Κύπρου Χριστοφάκη Κωνσταντίνου έως σχετικά πρόσφατα περιόριζονταν σε δύο μνείες του βίαιου θανάτου του το Πάσχα του 1750, που παραδίδουν ιστορικές πηγές του 18ου αιώνα, και στην εικαστική μαρτυρία της χορηγίας του για την ανοικοδόμηση και τοιχογράφηση του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου στο τοιφλίκι της Άρπερας κοντά στο χωριό Τερσεφάνου της επαρχίας Λάρνακος. Από τις δύο μνείες του θανάτου του Χριστοφάκη στις 15 Απριλίου 1750 η μία οφείλεται στον αρχιμανδρίτη Κυπριανό, ο οποίος αναφέρεται στο περιστατικό εξιστορώντας τις θηριωδίες του «ξυλοφόρου τῆς Κλαυδιᾶς», του μονόφθαλμου οθωμανού τυράννου της Κύπρου Χατζη-Μπακί¹. Η άλλη μνεία, πιο δραματική, προέρχεται από το χρονικό του Οικονόμου της μονής Παλλουριωτίσσης Ιωακείμ²:

*αφν: Τὸν μακαρίτην Χριστοφάκην Δραγομάνον
ἐσκότωσαν οἱ Ὀσμάνοι, τὴν Ἁγίαν Κυριακὴν
παγαίνοντας εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν διὰ
νὰ ἀκούσῃ τὸν καλὸν λόγον, μισοδρομῖς
τοῦ ἀκτύπησαν καὶ ἐπόθανεν.*

Η τοιχογραφία των δωρητών του ναού της Άρπερας (Εικ. 1) είναι πιο εύγλωττη από τις γραπτές μαρτυρίες. Παρουσιάζει τον Χριστοφάκη να προσφέρει τον ναό στον άγιο Γεώργιο έχοντας πλάι του τα μέλη της πολυπληθούς οικογένειάς του, συνολικά οκτώ άτομα. Οι συνοδευτικές επιγραφές μας αποκαλύπτουν ότι η οικογένεια ήταν ακόμη πολυπληθέστερη, γιατί μνημονεύονται και τα ονόματα παιδιών που είχαν πεθάνει σε μι-

κρή ηλικία, τα ονόματα των οποίων επαναλαμβάνονται στην ονοματοδοσία νεότερων αδελφών τους. Η τοιχογραφία, έργο του γνωστού κυπρίου αγιογράφου Φιλάρετου³, είναι η εντυπωσιακότερη απεικόνιση δωρητών στην κυπριακή ζωγραφική του 18ου αιώνα. Προσέχθηκε αρκετά ενωρίς από τον David Talbot Rice και την Tamara Rice⁴ και δημοσιεύθηκε από το ζεύγος Στυλιανού στη μελέτη τους για τον ναό του Αγίου Γεωργίου της Άρπερας⁵. Οι Ανδρέας και Ιουδήθ Στυλιανού δημοσιεύουν και τις επιγραφές που συνοδεύουν την τοιχογραφία των δωρητών. Από αυτές μαθαίνουμε ότι ο Χριστοφάκης *ᾠκοδόμησε μόνος ἐκ βάθρων καὶ κατεκάλυπεν ἐξόδους ἰδίους* τον ναόν το 1745, για να ευχαριστήσει τον άγιο Γεώργιο που υπήρξε γι' αυτόν *ἀκούραστος μεσίτης καὶ ρύστης ἐτοιμότητος τῆς ἐξορίας*.

Άλλη επιγραφή, που συνοδεύει την τοιχογραφία των αφιερωτών, επαναλαμβάνει την ευχαριστία στον άγιο Γεώργιο για την απαλλαγή του Χριστοφάκη από την εξορία και τον ικετεύει να πρεσβεύει:

*ΜΟΙ, ΔΟΥΛῶ ΟΝΤΙ ΣΟΙ ΟΙΚΤΡῶ,
ΕΡΜΗΝΕΙ ΧΡΙΣΤΟΦΑΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΓΕΝΝΗΤΟΡΣΟΙ ΠΡΟΣ ΝΑΙ ΜΗΝ ΤΕΚΝΟΙΣΙ Τ'
ΕΜΟΙΣ*

Στην πρόθεση του ναού άλλη επιγραφή σε ειλητήριο που κρατάει άγγελος μας παραδίδει τα ονόματα όλων αυτών των ικετών του αγίου Γεωργίου, ζώντων και τεθνεώτων, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για τον κτήτορα Χριστοφάκη και τα τέκνα του και μνημονεύοντας δεκαέξι ζώντες και εννέα τεθνεώτες. Αυτό που εντυπω-

¹ Αρχιμανδρίτης Κυπριανός ο Κουριοκουρίνειος, *Ιστορία χρονολογική τῆς νήσου Κύπρου*, Βενετία 1788, 327: «ἐκ τῶν τυραννῶν του ἐκβληθεῖς ὑπὸ τοῦ Χριστοφάκη Δραγομάνου ὁ αἰμοβόρος, ἔβαλε καὶ τὸν ἐφόνευσαν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως, αὐγὴν, 1750».

² Κ. Ι. Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, ὁ διεργμηνεύς τῆς Κύπρου, 1779-1804*, Λευκωσία 1934, 52.

³ Μ. Χατζηδάκης - Ευγενία Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, 443-444. Οι προτει-

νόμενοι δύο Φιλάρετοι είναι μάλλον το ίδιο πρόσωπο.

⁴ D. Talbot Rice, *Icons of Cyprus*, Λονδίνο 1937, 136 και πίν. 16 ἐναντι σ. 112.

⁵ Andreas and Judith Stylianou, «The Historic Church of St George of Arpera», *Κυπρῶς Π ΛΣΤ* (1972), 149-164. Οι ἴδιοι, *The Painted Churches of Cyprus*, Λευκωσία 1997², 440-446. Βλ. ἐπίσης Ν. Γκιολές, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 263, 267-268.

σιάξει τον παρατηρητή της τοιχογραφίας των αφιερωτών και αναγνώστη της επιγραφής της πρόθεσης είναι η ανεξήγητη απουσία κάθε αναφοράς στη σύζυγο του Χριστοφάκη. Ο κτήτορας δέεται υπέρ εαυτού, των τέκνων, ζώντων και τεθνεώτων, και των γεννητόρων, δεν αναφέρει όμως τίποτε για τη σύζυγό του. Η σιωπή αυτή εντυπωσιάζει και τους Στυλιανού που υποθέτουν ότι η μεγαλύτερη γυναίκα που εμφανίζεται στην τοιχογραφία ανάμεσα στα νεότερα κορίτσια θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη μητέρα ή αδελφή του Χριστοφάκη και πιθανολογούν ότι, αφού δεν αναφέρεται σύζυγος, ίσως αυτή να είχε ήδη πεθάνει.

Αυτή υπήρξε σε γενικές γραμμές η εικόνα του Χριστοφάκη και της οικογένειάς του στη βιβλιογραφία της κυπριακής ιστορίας του 18ου αιώνα⁶. Ο πρώτος γνωστός από τους δραγομάνους του 18ου αιώνα απέμεινε μια κάπως απόμακρη και τραγική μορφή, με τον οποίο όμως ανοίγει ουσιαστικά η μεγάλη εποχή της δραγομανίας στην Κύπρο, εποχή που σηματοδεύτηκε κυρίως από τη δράση των διαδόχων του Χριστοφάκη, του πανίσχυρου Χατζηιωσήφ, «σχεδόν μοναρχήσαντος εις τούς Ρωμαίους»⁷, και του διάσημου Χατζηγεωργάκη Κορνεσίου που και εκείνος έπεσε θύμα της τυραννικής βίας των κρατούντων⁸.

Η αινιγματική μορφή του Χριστοφάκη θα μπορούσε πλέον να ξεπροβάλλει από το ημίφως του ναού της Άρπερας και να καταστεί κάπως ευκρινέστερη ως ιστορική παρουσία, χάρη σε πολυετείς έρευνες για τη δράση του στην κυπριακή κοινωνία του δεύτερου τεταρτού του 18ου αιώνα. Οι έρευνες αυτές, που άρχισαν το 1976⁹ με την αναδίφηση του αρχείου του βενετικού προξενείου της Λάρνακας, το οποίο τώρα απόκειται στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας, συνεχίστηκαν στα χρόνια που διέρρησαν σε άλλα αρχεία στη Γαλλία και τη Βρετανία και αποδίδουν μια πολύ πιο σύνθετη εικόνα του πρώτου από τους μεγάλους δραγομάνους του κυπριακού 18ου αιώνα, των οικονομικών του δοσοληψιών, αλλά

και της πολιτικής του δράσης. Αυτά τα στοιχεία, τα οποία εμπλουτίζονται συνεχώς, ελπίζεται ότι θα ανασυντεθούν τελικά σε μια βιογραφία του Χριστοφάκη.

Μεταξύ των τεκμηρίων που απέδωσε η έρευνα περιλαμβάνεται και ένα γράμμα με ημερομηνία 20 Απριλίου 1750¹⁰, γραμμένο δηλαδή πέντε ημέρες μετά τη δολοφονία του Χριστοφάκη. Το γράμμα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ο τραγικός επίλογος της ζωής του δραγομάνου. Απευθύνεται στον πρόξενο της Ραγούζας στην Κύπρο, τον Τζιοβάνι Γαρμουγλιέζι¹¹, και έχει ως εξής:

*Ἐκλαμπρώτατε, ἐνδοξότατε καὶ χρησιμώτατε ἄρχων
σιννώρ, σιννώρ, Γιωβάνη Γαρμουγλιέζη,
κόνσολε τῶν Ἀραουζέων καὶ ἡμέτερε
αὐθέντα καὶ εὐεργέτα,*

Τὴν ἐνδοξότητά Της δουλικῶς προσκυνοῦμεν καὶ ἠδέως ἀσπαζόμεθα, δεόμενος τοῦ παμβασιλέως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ὅπως Τὴν διαφυλάττη ὑγιαίνουσαν καὶ πανευδαμονοῦσαν καὶ ἀνωτέρα πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας ἀντικειμένης, εἰς ἐτῶν πολλῶν περιόδου, ἀμήν.

Ἀβιζάρωμεν τὴν ἐκλαμπρότητά Σας, ὅτι τὰ συμβάντα ὁποῦ ἔτυχαν εἰς ἡμᾶς τοὺς κακοτύχους καὶ μαυρομοίρους, τὰ ἤκούσετε. Σήμερον ἦλθεν καὶ ὁ ἐδικός Σας μουσιου Ἄνδρέας, φερνῶντας τὰ σκρήτα τοῦ κακοτύχου μου ἀνδρός, τὰ ὁποῖα εἶναι καθὼς φαίνονται, τῇ ἀληθείᾳ, εἶναι ἀπὸ ὄλους σας τὸν λογαριασμόν ὁποῦ εἶχεται, ὁμοῦ μὲ τὸ διαφορός τους, καθὼς μᾶς τὸ ἔλεγε πάντοτε καὶ εἶχεν τὴν ἔννοιαν. Τοῦ ἐνὸς σκρήττου ἡ ποσότης εἶναι εἴκοση χιλιά(δες) γρόσια καὶ τὸ ἄλλο πτεμεσοῦκκιν εἶναι διὰ τρεῖς χιλιάδες γρόσια. Πλὴν ἐκεῖνος μᾶς εἶπε ὅτι πῶς 2.500 ἔλαβεν καὶ τὰ ἄλλα δὲν τὰ ἔλαβεν. Ἔτσι ἢ ἄλλιῶς εἴμεστον βέβαιον πῶς νὰ μὴ θελήσης ποτὲ τὴν ζημίαν τῶν ὄρφανῶν, ὁποῦ ἔμειναν ἄθλια καὶ κακοῤίξοικα καὶ ἐρημωμένα καὶ ἐγὼ ἢ κακομοῖρα καὶ μαυρισμένη, ὁποῦ ἢ κακὴ μου τύχη μὲ ἔκαμε τόσην κακορίζοικην, περὶτου ἀπὸ ὄλαις τοῦ κόσμου, ὁποῦ ἔχασα τὴν ζωὴν μου, τὸ φῶς μου, τὴν παρηγοριάν μου καὶ

⁶ Τις σποραδικές αναφορές στον Χριστοφάκη συγκεντρώνει ο Αντώνης Κ. Ιντιάνος, «Δραγομανία και δραγομάνοι στην Κύπρο», *ΚυπρΣπ Β'* (1938), 153-155. Βλ. επίσης George Hill, *A History of Cyprus, IV: The Ottoman Province, the British Colony* (επιμ. Harry Luke), Cambridge 1952, 94-95. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Λευκωσία 1992, 19-21.

⁷ Αρχιμ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική* (υποσημ. 1), 327.

⁸ Μυριανθόπουλος, *ό.π.*, 78-144.

⁹ Συνοπτική έκθεση των πρώτων ανακαλύψεων παραθέτει ο Μ. Ι.

Μανούσακας, «Ἐκθεση πεπραγμένων Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 13 (1976), 333-334.

¹⁰ Archivio di Stato di Venezia/Lettere dei Consoli, *Consolato Veneto di Cipro*, b. 20: Atti e Lettere Greche 1703-1797, αριθ. εγγρ. 75. Βλ. καὶ *Archivio del Consolato Veneto a Cipro (fine sec. XVII-inizio XIX)* (επιμ. Giustiniana Migliardi O'Riordan), Βενετία 1993, 73 (περιληπτική καταγραφή Α. Πάρδου).

¹¹ Περί αυτού: Κιτρομηλίδης, *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες* (υποσημ. 6), 15-18, 24-25.

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος της Άρπερας, Λάρνακα. Τοιχογραφία των αφιερωτών.

δὲν ἔχω ποῦ νὰ προσφύγω ἢ πῶς νὰ κυβερνηθῶ, ὁποῦ τὸν ἔχασα καὶ ἐκεῖνον καὶ τὰ τίποτές μου. Καὶ ἔτσι, ἄλλην ἐλπίδα δὲν ἔχω παρὰ πρῶτον τὸν ἀφέντην τὸν Θεὸν καὶ δεῦτερον τὴν ἐκλαμπροτητά σου. Καὶ εἶμαι βέβαιη, τὴν ἀγάπην ὁποῦ εἶχες πρῶτον μὲ τὸν ἄνδρα μου νὰ τὴν ἔχην τόρα εἰς τὴν κακορίζηκην ἐμένα καὶ εἰς τὰ παιδιά μας περισσώτερον ἀπὸ ἐκείνην ὁποῦ εἶχες μὲ τοῦ λόγου του. Καὶ νὰ μᾶς βοηθήσης ἐξ ὅλης σου ψυχῆς καὶ καρδίας.

Διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν τὴν ἐνδοξότητα Σας διὰ αὐτὰ τὰ ἄσπρα, νὰ μᾶς στείλῃς, καὶ τὰ ὅσα ἐλάβετε. Διατί ἡμεῖς διὰ τῆς ὥρας, τὰ δευτέρογα καὶ ἡ ἀπόδειξές του εἶναι ὅλα κλειδωμένα καὶ βουλλωμένα· καὶ δὲν ἠξεύρομεν ἄλλα ὁποῦ μᾶς ἔλεγεν, παρὰ ἐτούτα τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ Πετρούκη ὁποῦ ἔριξεν πάνω του, διὰ νὰ τὰ πάρετε ἀπὸ λόγου του, ἄσπρα τέσσερεις χιλιάδες· καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιον Κυρηναῖος δυο χιλιάδες καὶ πεντακόσια ἢ καὶ ὀλίγον περισσότερα· καὶ ἀπὸ τὸν Ἀντώνη τῆς Τζόχιας χιλία πεντακόσια, ὁποῦ Σᾶς ἔδωσεν σκερήττον, ἂν καλὰ καὶ αὐτὰ εἶναι χρεῶς τοῦ μακαρίτη, ὁποῦ τὸν

ἐπαρακάλεσεν διὰ νὰ τοῦ τὰ δανείσῃ. Ἔχει καὶ κάτι σιταρὶν καὶ βαμπάκιν καὶ μετάξιν ὁποῦ σᾶς ἔδωσεν. Διὰ αὐτὰ ὅλα Σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς τὰ κάμῃς δευτέρην πόσα εἶναι ὀλόταις ὁποῦ ἐπήρετε, διὰ νὰ ἠξεύρωμεν πόσα μένει τὸ χρεῶς του, διὰ νὰ ἠξεύρωμεν, διὰ νὰ τὰ γράψουν εἰς τὴν Πῶλιν, νὰ τοὺς βεβαιώσουσι καὶ νὰ ἔλθῃ ἡ ἀπόκρισις, ἂν καλὰ ὁ μακαρίτης, καθὼς μᾶς ἔλεγεν πῶς τοῦ ἐμεινίσκεν νὰ σᾶς δώσῃ εἰκοσίεναν πονγγί. Ἄν τοῦ πάρετε καὶ τρία διάφορος, γίνονται 24.

Σελ. β'.

Ἔτσι μᾶς ἔλεγε καὶ ἔτσι ἠξεύραμεν. Τώρα, περὶ του ἢ παρκάτου, ἡ ἐνδοξότης σου ἠξεύρεις τοὺς λογαριασμοὺς, τί σᾶς ἔδωσεν. Καὶ ἔχομεν ἐλπίδα πῶς νὰ μὴ μᾶς γένη καμία ἀδικία, ἔστοντα καὶ ἦσαι χριστιανικώτατος καὶ δὲν θέλεις τινὸς τὴν ζυμίαν, πόσο μάλλον ἡμᾶς τοὺς κακορίζοίκους, ὁποῦ καὶ ἡ πέτραις μᾶς λυποῦντε εἰς τὴν κακὴν μας συμφορὰν καὶ δυστυχίαν. Καὶ ἔτσι, εἴμεσταν βέβαιοι πῶς νὰ μὴν παραβλέψῃς τὰ δάκρυα καὶ τοὺς ἀναστεναγμούς μας. Καὶ θέλομεν εἶστε ἀπὸ τὴν

*σήμερον και εις τὸ ἐξῆς σκλᾶβοι σου και παρακλήτορες
πρὸς τὸν Θεόν, νὰ σοὺ τὰ ἀνταποδώσῃ εἰς τὴν οὐρά-
νιον του βασιλείαν. Ταῦτα μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος, τὰ δὲ
ἔτη Της εἶσαν θεόθεν πλεῖστα και πανευδαίμονα, ἀμὴν
–: 1750, Ἀπριλλίου 20.*

*Τῆς ὑμετέρας ἐνδοξότητος
ἡ ἀθλία γυνὴ τοῦ κακοτύχου Χριστοφάκη
και τὰ τέκνα του Κωνσταντίνος, Νικόλαος
και τὰ λοιπά μένωμεν εἰς τους ὀρισμούς Της*

Κάπως παράδοξα, το γράμμα της «ἀθλίας γυναικὸς τοῦ κακοτύχου Χριστοφάκη» πρὸς τον συγγνό τοκογλύφο και μεγαλέμπορο που δρούσε στη Λάρνακα ως πρόξενος της Ραγούζας, προσφέρει μια οπτική για την ερμηνεία της τοιχογραφίας των αφιερωτῶν της Ἄρπερας. Κατὰ πρῶτο λόγο, μας προσφέρει το τεκμήριο για να ελέγξουμε την υπόθεση που εὐλόγα διατύπωσαν οι πρῶτοι συστηματικοὶ μελετητές της εκκλησίας, Ανδρέας και Ιουδήθ Στυλιανού, σε σχέση με την απουσία κάθε μνείας της συζύγου του κτήτορος στις επιγραφές του ναοῦ. Η επιστολή της 20ῆς Ἀπριλίου 1750 καθιστᾶ σαφές ὅτι η υπόθεση που είχαν διατυπώσει για το ἐνδεχόμενο πρόωρου θανάτου της συζύγου του Χριστοφάκη, ἤδη κατὰ την εποχή που εἶχε φιλοτεχνηθεῖ η τοιχογραφία, δεν ευσταθεῖ. Η πολύτεκνη γυναίκα ἐπέζησε του ισχυροῦ συζύγου της. Και μετὰ τον βίαιο θάνατό του εμφανίζεται, μέσα στη δυστυχία της, να ἀναδέχεται τις υποχρεώσεις που ἀνέκυπταν ἀπὸ τις πολλαπλές δοσοληψίες του πολυπράγμονος δραγομάνου.

Αφού λοιπόν ζούσε ὅταν ἐγίνε η τοιχογραφία το 1745 η σύζυγος του Χριστοφάκη, πρέπει να εμφανίζεται ως μια ἀπὸ τις τρεις γυναικείες μορφές που ἀπεικονίζονται σε αὐτή. Ποια ὁμως μπορεί να εἶναι; Εὐλόγο θα ἦταν να ταυτιστεῖ με την πιο ηλικιωμένη γυναίκα με τον βαθύχρωμο κεφαλόδεσμο, την οποία οι Στυλιανού θεωρησαν ως ἐνδεχομένως μεγαλύτερη ἀδελφή ἢ μητέρα του Χριστοφάκη. Θα μπορούσε ὁμως να εἶναι και μία ἀπὸ τις δύο νεότερες γυναίκες που ἀπεικονίζονται στην τοιχογραφία με πολὺ πιο περιποιημένη ἐμφάνιση, φορώντας φορέματα με λαμπρὰ χρώματα, κοσμήματα και καλύμματα της κεφαλῆς διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα της παραδοσιακῆς κυπριακῆς ἐνδυμασίας. Ἐνῶ η ηλικιωμένη γυναικεία μορφή της Εικ. 1 παρουσιάζει ἀμφίσηση που βρῖσκεται μέσα στο παραδοσιακὸ περιγράμ-

μα της κυπριακῆς ἐνδυμασίας, οι δύο νεότερες γυναίκες εμφανίζουν μάλλον τα χαρακτηριστικὰ του συρμού της αστικής ἐνδυμασίας της εποχῆς¹².

Θα μπορούσε λοιπόν η ἀνώνυμη σύζυγος του Χριστοφάκη να εἶναι η γυναικεία μορφή ακριβῶς πλάι του στην τοιχογραφία ἢ ἡ ἄλλη γυναίκα που στέκεται στην ἄλλη ἄκρη της τοιχογραφίας μετὰξὺ των παιδιῶν; Το ἐρώτημα δεν μπορεί να ἀπαντηθεῖ. Η σύζυγος παραμένει ἀταύτιστη και ἀνώνυμη, ὅπως ἀταύτιστες παραμένουν οι κόρες του ζεύγους, ἀν και αὐτὸν γνωρίζουμε τουλάχιστον τα ὀνόματα ἀπὸ την ἐπιγραφή στην πρόθεση¹³. Ἀντίθετα, με ἀπόλυτη ἀκρίβεια μπορούν να ταυτιστοῦν στην τοιχογραφία οι δύο μεγάλοι γιοι, ο Κωνσταντίνος και ο Νικόλαος, που συνυπογράφουν μαζί με τη μητέρα τους την ἐπιστολή της 20ῆς Ἀπριλίου 1750.

Ἔτσι, ἐν τέλει, η τοιχογραφία των αφιερωτῶν στον Ἅγιο Γεώργιο της Ἄρπερας μας ἀποκαλύπτει πολὺ περισσότερα για την κυπριακὴ κοινωνία των μέσων του 18ου αἰῶνα ἀπ' ὅ,τι ἦταν μέσα στις προθέσεις του κτήτορα. Μας ἀποκαλύπτει κυρίως τις δομές της ἀνισότητος που ἦταν βαθιὰ ριζωμένες στη νοοτροπία της εποχῆς και ἐπέβαλλαν, με την τόσο συμβολικὰ ισχυρὴ ἀνωνυμία, την ὑποταγή και την ἐξαφάνιση της προσωπικότητος της γυναίκας και τη μεταβολή της, ἀκόμη και ως πρὸς την προσωπικότητα, σε ἀπλὸ ἐξάρτημα του ἀνδρα. Αὐτὴ η πολλαπλὴ ἰσοπέδωση της γυναίκας εμφανίζεται σχεδόν κλασικὰ στην περίπτωση της συζύγου του Χριστοφάκη. Διαθέτουμε την προσωπογραφία της, χωρὶς να μπορούμε να την ταυτίσουμε με ἀκρίβεια μέσα στην πολυπληθὴ οἰκογένειά της· διαθέτουμε ἐπιστολή της, χωρὶς να γνωρίζουμε το ὀνόμα της· προβαίνει σε μια φευγαλέα ἐμφάνιση στο προσκήνιο της κοινωνικῆς ιστορίας της Κύπρου, παραμένοντας μέσα στη συμφορὰ της ἐπίμονα σιωπηλὴ ὅσον ἀφορὰ στον εαυτό της. Και ὁμως, ἀπ' ὅ,τι μπορεί να διαισθανθεῖ ο ἀναγνώστης της ἐπιστολῆς, η δέσποινα αὐτὴ της κοινωνίας της Λευκωσίας, η πρώτη κατὰ κάποιον τρόπο κυρία μετὰξὺ των Ρωμίων της Κύπρου μέχρι τις 15 Ἀπριλίου 1750, ἐνδεχομένως να προερχόταν ἀπὸ μια ἀπὸ τις πιο ἐγκριτες οἰκογένειες της ὑπὸ διαμόρφωση αστικῆς κοινωνίας της μεγαλονήσου, ἀν ο ἀναφερόμενος στην ἐπιστολή ἀδελφός της Πετράκης μπορούσε να ταυτιστεῖ με τη γνωστὴ προσωπικότητα της Λευκωσίας, τον κυρ Πετράκη Καρῶδη¹⁴.

¹² Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ἐνδυμασία της Κύπρου κατὰ τον 18ο και 19ο αἰῶνα*, Λευκωσία 1996, 67-69.

¹³ Βλ. Stylianou, «St George of Arpera», ὀ.π. (ὑποσημ. 5), 153.

¹⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ Λογισοσύνη 1571-1878. Προσω-*

Η επιστολή αφήνει επίσης να διαφανεί μια προσωπικότητα που διακρίνεται από αποφασιστικότητα και πρωτοβουλία, που δεν φαίνεται διατεθειμένη, πέντε μέρες μετά τη συμφορά που την έπληξε, να παραδοθεί στη μοιρολατρία και να αποδεχτεί την εξουθένωση: διεκδικεί τα δικαιώματα της ίδιας και των παιδιών της από χρεοφειλέτες του συζύγου της, περιλαμβανομένου και ενός αρχιερέα της Εκκλησίας της Κύπρου, «τοῦ ἁγίου Κυρηναίας», που θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον μητροπολίτη Κυρηναίας Νικηφόρο¹⁵. Μέσα στο κανονιστικό κλίμα της νοστορπίας της εποχής, ωστόσο, η κυρία αυτή της κοινωνίας των επιφανών Κυπρίων των μέ-

σων του 18ου αιώνα, κάτω από το πρόσθετο βάρος που δέχονταν οι γυναίκες από τις άκαμπτες και ιδεολογικά αναπόδραστες ιεραρχικές δομές, όπως συνέβαινε άλλωστε παντού στην κοινωνία της προνεωτερικής Ευρώπης¹⁶, και, παρά την απόπειρα που διαφαίνεται στην επιστολή της να αναδιατάξει σε μια στιγμή τραγικής δοκιμασίας το περιθώριο όπου την καθήλωνε βία η δομή της πραγματικότητας¹⁷, παραμένει ανώνυμη και φτάνει ως εμάς, μέσα από τις φωτοσκιάσεις του χρόνου και των μαρτυριών, απλώς ως «ἡ ἄθλια γυνὴ τοῦ κακοτύχου Χριστοφάκη».

Paschalis M. Kitromilides

THE ANONYMITY OF A PROMINENT WOMAN IN EIGHTEENTH-CENTURY CYPRUS

This study attempts to bring together two types of evidence, visual and documentary, in interpreting the question of inequality in its most primordial form in the insular society of eighteenth-century Cyprus. The point of departure of the analysis is one of the most important eighteenth-century wall-paintings on the island, the many-figured depiction of the donor and his family (Fig. 1) in the chapel of St George, in the *çiflik* of Arpera, near the village Tersefanou in Larnaca district, just inland from the south coast. The donor was the most powerful Christian in Cyprus at the time, the dragoman of the Saray, Christophakis Constantinou. The painting was executed by the well-known painter Philaretos in 1745. The church was built and decorated by Christophakis as a testimony of his gratitude

to St George for saving him from an exile. The painting shows Christophakis offering the church to St George, with a large family standing next to him, including an older woman in traditional costume, two younger women in fashionable dress, two youths and three more children. The dedicatory inscription on the painting and another in the prothesis record several names of children and parents, but no wife is mentioned. This silence on the donor's wife, despite the female figures in the wall-painting, led the main commentators on the church, Andreas and Judith Stylianou, to suppose, with considerable plausibility, that the dragoman's wife might have been dead. However, this hypothesis can now be discarded, on the basis of the evidence of an unpublished letter discovered in the archive of the

πογραφική θεώρηση, Λευκωσία 2002, 164, και αναλυτικότερα Γ. Παλαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρύδης, το χειρόγραφο και η οικογένειά του», *ΚυπρΣπ ΚΘ'* (1965), 183-209. «Ο λογιώτατος κυρ Πετράκης Καρύδης» εμφανίζεται και μεταξύ των συνδρομητών του Αρχιμ. Κυπριανού, *Ιστορία χρονολογική* (υποσημ. 1), 404.

¹⁵ Ι. Χάκκεττ - Χ. Ι. Παπαϊωάννου, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλη-*

σίας της Κύπρου, τ. Β', Πειραιάς 1927, 100. Προφανώς πρόκειται για τον μητροπολίτη Κυρηναίας Νικηφόρο Γ', περί του οποίου παραδίδονται μνείες για τα έτη 1741-1743, 1753, 1754, 1759, 1764.

¹⁶ Πρβλ. Natalie Zemon Davis, *Women on the Margins. Three Seventeenth-century Lives*, Cambridge, Mass. 1995, 203.

¹⁷ Πρβλ. στο ίδιο, 209-212.

Consolato Veneto di Cipro, now in the State Archive of Venice and published here for the first time.

Five years after the construction and consecration of the church, on Easter Sunday 15 April 1750, on his way to the church, Christophakis was assassinated by thugs sent by his mortal enemy Hadji Bakki, subsequently the infamous tyrannical governor of the island. The event is recorded by the foremost historian of eighteenth-century Cyprus, the Archimandrite Kyprianos, and by the chronicler Joachim, steward of the Pallouriotissa monastery. Five days after the murder, a letter concerning Christophakis's debts and other economic transactions was sent to the Consul of Ragusa, Giovanni Garmogliesi, by the dragoman's widow and two

elder sons, Constantakis and Nicolettos, both of them depicted in the Arpera fresco. Yet in the letter, as in the painting, the wife, by any standard a prominent woman in Cypriot society at the time, remains nameless and signs simply "the miserable wife of the unfortunate Christophakis".

It is suggested that the story of social relations recorded visually in the Arpera fresco and confirmed by the evidence of the letter of 20 April 1750 could be seen as an illustration of the condition of women "on the margins" of society in Early Modern Europe. The Cypriot case could add an interesting Eastern Mediterranean perspective on Natalie Zemon Davis's analysis of similar cases in Western Europe.